

potemtakem to svoje delo skoval z rezultati njegovih učencev in strokovnih kolegov. Da je gradil na tak način, se vidi iz spiska priložene literature.

Poglavje o zgodnji oziroma starejši bronasti dobi je avtor izpustil in omenja zanj v glavnem le dela N. Kalicza, G. Bandija in O. Trogmayerja. Po vseh novih in do tedaj najnovejših izsledkih domačih arheologov pa predlaga tu in že prej (v: *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, Szeged 1965-66, 25—30) novo razdelitev in poimenovanje bronaste dobe na Madžarskem:

- I. Bronasta doba jugovzhodnoevropskega oziroma egejsko-balkanskega značaja: skupek domačih, balkanskih in vzhodnih elementov zgodnje in srednje bronaste dobe na Madžarskem v času med 20. in 15. stoletjem pr. n. š.; za njeno časovno razdelitev je južnonemški-srednjeevropski kronološki sistem tipa Reinecke neprimeren.
- II. Koszider perioda. Pozna bronasta doba jugovzhodnoevropskega značaja: čas srednje bronaste dobe v Srednji Evropi. Je zlitje pomembnih srednjeevropskih in domačih elementov; med severnimi in severovzhodnimi področji in med jugovzhodnim robom Madžarske se v 15. in do začetka 13. stoletja izoblikuje enotna materialna kultura.
- III. Pozna bronasta doba srednjeevropskega značaja: obdobje, ki po Reineckovi razdelitvi traja od BC do konca Ha B in se dalje priključi razvoju srednjeevropskega tipa (ne srednjeevropskega značaja!) od 13. do 8. stoletja pr. n. š.

Avtor se vbada najprej z Vatyja in Perjamos kulturo, dalje s kulturama nosilcev spiralno grbasto okrašenih posod (*Spiralbucketgefässe*) in inkrustirane keramike in jih primerja s sosednjimi kulturami. Primerja stratigrafijo naselbinskih plasti z notranjo topografijo grobišč in skicira razmeroma natančno odnose med skupami, razvojnimi fazami in relativno kronologijo posameznih kultur. Pri vsaki posamič razvršča materialne ostaline (keramiko, kovinsko, kamnitno in koščeno industrijo), tipologijo in umetnost bronastih izdelkov, a še posebej tistih iz zlata in karakterizira naselbine, stratigrafijo ter grobišča z načinom pokopa.

Razdelitev njegovih kulturno časovnih poglavij o razdelitvi srednje bronaste dobe na Madžarskem pa izgleda takole:

- 1 Vatyja kultura: delitev v pozno Kisa-postag oziroma prvo fazo Vatyja kulture in v drugo ter tretjo Vatyja fazo.
- 2 Perjamos kultura s Szöreg in Gerjen grupama.
- 3 Kultura spiralno grbasto okrašenih posod (*Spiralbucketgefässe*), ki jo tvori Gyulavarsánd in Füzesalony grupi.
- 4 Srednja bronasta doba Sedmograške z Wietenberg kulturo.
- 5 Kultura kantaros-keramike z Vattina in Verbicioara grupama.
- 6 Kultura inkrustirane keramike.
- 7 Kulturne grupe srednjeevropske regije v srednjem Podonavju — Gáta grupa.
- 8 Pripombe k materialni kulturi srednje bronaste dobe.
- 9 Bronaste, zlate in skrite najdbe (bronasti liti izdelki, orodje in orožje, okraski, zakladi).

V pričujoči monografiji o srednji bronasti dobi na Madžarskem je I. Bóna res zbral dosti gradiva in ga tudi povezal in poenotil v kulturno časovni okvir s sorodnimi sosednjimi kulturami tistega časa. Knjiga pa nam le ne daje vsega, zlasti ne novih rezultatov zadnjih desetih let, ki jih bralec pričakuje, ker je avtor nepredelan rokopis prezgodaj zaključil, ne upoštevajoč prav novih izsledkov madžarskih arheologov, ki se za njim bavijo s tem prazgodovinskim obdobjem.

France Leben

János Banner, István Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell — Siedlung bei Békés*, *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest 1974 (ed. Akadémiai Kiadó).

V porečju Körösa v jugovzhodni Madžarski se pri Békésu ob Gyepes prekopu razprostira nekaj redkega gozdnatega sveta. V njem se nad ravnico dviguje domala 5 m visok in v premeru največ 60 m širok tell — imenovan Várdomb; (op.: tell je značilna kopasta dvignjena oblika prazgodovinske naselbine v ravnini, katere zasnova in oblika izhajata iz primitivnih prednjeazijskih poljedelskih kultur; Turki jih imenujejo »höyük«, Grki »tumbar«, Bolgari često »mogila«, v mednarodni strokovni literaturi pa se je ustalil arabski izraz »tell«).

Prikazano delo je rezultat izkopavanja, ki sta jih na naselbini in okrog nje vodila J. Banner in I. Bóna od leta 1955 do 1960. V osrednji naselbini gradišnega tipa (tell) so do treh metrov globoko odkrili 8—12 bronastodobnih naselbinskih nivojev Gyulavarsánd kulturne grupe s sistemom blokovne gradnje bruna-ric in v njih ostanke kotlastih ognjišč, vsepovsod pa obilico ostalin materialne kulture (največ ornamentirane keramike, nekaj tudi kamnitih in koščenih a najmanj bronastih predmetov). Izven gradišnega naselja pa so odkrili pripadajoča seliščna kompleksa z izrazitimi arhitekturnimi in materialnimi ostalinami.

Tematsko in vsebinsko je delo razdeljeno v dva dela, ki sta ju oba avtorja ločeno napisala.

Prvi del (str. 9—132) je poročilo J. Bannerja o naseljenosti in utrdbenosti tella: *Besiedlung und Befestigung des Burghügels (Várdomb)*, ki ga je avtor razdelil v osem poglavij (zajema 73 strani teksta s 25 risbami in na koncu 47 celostranskih tabel slikovnega gradiva). V kratkem začetnem poglavju omenja zgodovino raziskovanj od prejšnjega stoletja dalje. V drugem opisuje sistematično izkopavanje do leta 1960; tako namen in razporeditev sond in tehnično dokumentacijo horizontalne in vertikalne stratigrafije. Tretje in četrto poglavje je razlaga planumov z ostanke ognjišč, lukenj za stojke in deskastih tal ter sne-manih profilov. V petem poglavju sledi opis gradbenih ostalin. Na raziskanem prostoru je Banner razložil 23 lesenih zgradb blokovne gradnje. Med najvišjo in najnižjo je 1,6 m višinske razlike; najmanjša meri 8,5 × 4,6 m, največja pa pr. 25,0 × 30,0 m. Tla hiš so bila pokrita z deskami, na raznih mestih pa je bilo v hišah eno ali več navadno v tla vdolbljenih in različno oblikovanih in sestavljenih ognjišč.

Šesto poglavje vsebuje opis, značilnosti in opredelitev najdb. Predvsem keramika nudi tiste tipološke in ornamentalne značilnosti, da se lahko razločijo tri kulturne faze. Prva faza se tudi stratigrafsko deli v dva horizonta: v enega s Hatvan-kulturo in drugega z njo mešano Gyulavarsánd grupo (Hatvan — Varsánd; drugo oziroma srednjo fazo predstavlja keramika tipa Varsánd; tretjo oziroma najmlajšo fazo pa znači keramika Varsánd-Füzesabony tipa. Gradišče samo je bilo revno s kamnitim orožjem in

orodjem, nekaj več je bilo koščenih in roženih izdelkov, najmanj — le par kosov pa bronastih. V sedmem poglavju J. Banner na podlagi gradbenih in materialnih ostalin razpravlja o družbeni in gospodarski ureditvi ne samo gradišča samega, ampak tudi njemu pripadajočega naselja.

Zadnje, osmo poglavje pa avtor uporabi za relativno kronološko opredelitev in usmeritev gradiščne naselbine v Ottomány-Gyulavarsánd kulturo. Vsi tujki, ki so se tu ohranili oziroma kulturne grupe, ki so zapustile sledi na gradišču in s katerimi je bila naselbina v stikih, vsebujejo več ali manj elemente Gyulavarsánd-kulture. Pri kronološki delitvi najdb se vidi, da je Wietenberg-kultura na gradišču stalno prisotna; njena keramika se javlja tod od najstarejšega (Hatvan) do najmlajšega (Varsánd-Füzesabony) naselbinskega horizonta. Stiki z nosilci Vattina-kulture se javljajo v drugi polovici prve naselbinske faze (Hatvan — Varsánd) in se obdržijo do prenehanja naselbine (Varsánd-Füzesabony); kot pričajo najdbe, so ti stiki močnejši in značilnejši kot tisti s prvo imenovano kulturo. Odnosi s porečjem Marosa, namreč s Szöreg-kulturo nastanejo v drugi in tretji fazi (Varsánd, Varsánd-Füzesabony); vendar so dokazi za to zelo skromni, da o kakršnihkoli stikih moramo celó dvomiti.

Če upoštevamo vse materialne ostaline in odnose s sorodnimi kulturami tega področja Madžarske, potem dobimo vpogled v življenje prebivalcev tella Várdomb v srednji tretjini drugega tisočletja pred našim štetjem.

V drugem delu knjige (str. 133—182) dokumentira I. Bóna bronastodobni selišči okrog tella Várdomb; *Bronzezeitliche Siedlungen in der Umgebung des Burghügels (Várdomb)*; prispevek s šestimi poglavji obsega 23 strani teksta z 17 risbami in na koncu 16 celostranskih tablami gradiva.

V prvem poglavju avtor razlaga namen raziskovanja okolice tella z željo, da bi odkrili pripadajoče grobišče, kajti prav za Gyulavarsánd kulturo poznajo grobnega inventarja sila malo. Čeprav grobišča niso našli pa so odkrili skoraj pomembnejšo stvar. Izkopali so ostanke sistema vaške naselbine s hišami, stajami za drobnico, žitnimi silosi in drugimi shrambami, seveda vsepovsod z

ostanki materialne kulture teh poljedelcev in živinorejcev. Pri tem so v nekem delu severnega naselja trčili na štiri kulturne plasti, prekinjene z vodoravnimi ilovnatimi tamponi. Te plasti omogočajo enakovredno a natančnejšo kronološko delitev kakor tiste na tellu, ki so bile večkrat uničene in nejasne. Da bi dobili čim točnejšo sliko poselitve in zveze s tellom, tj. osrednjim gradiščnim kompleksom, so okrog Várdomba izkopali 12 načrtnih sond in pri tem razločili severno in južno selišče.

Drugo poglavje je razlaga izkopavanja na prostoru severnega naselja. Z novimi izkopnimi polji so razširili in kontrolirali prejšnje sonde in odkrili nove nedotaknjene površine. Tudi z drugačno metodo izkopavanja (po plasteh in ne z vodoravnimi planumi) so prišli do novih zaključkov. Hiše z nabitim ilovnatim podom niso bile grajene z blok stenami, marveč so bile stene pletene in ometane z ilovico. V največ primerih so sežgani večilovičnati estrihi pojavljajo eden pod drugim v urejenih vodoravnih plasteh (v nasprotju z onimi na Várdombu); s tem so najdbe za stratigrafsko in kronološko opredelitev oprijemljivejše, kot tiste iz razdejanih plasti na gradišču. Dá se trditi, da 1,8 m globoke plasti nudijo enakovredne najdbe, mestoma celo več, kot nad tri metre zajete plasti na Várdombu; z drugimi besedami, da so za časovno in kulturno opredelitev dokaznejše. Čeprav zunanja nasebina res nima tako bogatih najdb, vendarle plastoma ležeči keramični nivoji — ognjišča nudijo nova važna spoznanja o hišni lončenini srednje bronzaste dobe.

Na odkritem terenu je bilo v vrhnje plasti vkopanih 13 skeletnih grobov: dva sarmatska, eden gepidski in deset madžarskih iz časa Arpadov v 10. in 11. stoletju.

Sledi stratigrafija. Iz tega tretjega poglavja razberemo sistem dokumentacije nasebinskih plasti z osmimi globinskimi nivoji, od katerih po dva skupaj sestavljata kulturno plast. Za natančnejšo opredelitev so tako drobne najdbe kot gradbene ostaline dokumentirane po nivojih. S tem so dobili jasno sliko o neprekinjeni poselitvi, ki se lahko izrazi z enim stavkom: tri ilovnata nasutja delijo plasti in njih najdbe v štiri nasebinske periode.

Cetrto poglavje je tolmačenje bronzastodobnih najdb po plasteh. Najnižja če-

trta plast je hranila v spodnjem delu značilno keramiko Hatvan-kulture, višje pa že Gyulavarsánd keramične elemente. Tretjo plast znači predvsem ornamentirana keramika Gyulavarsánd grupe, enako drugo, kjer se ta razbohoti z vsemi svojimi oblikami in ornamentii; kaže, da ta plast predstavlja cvetoči čas nasebine, saj je hranila obenem domala nedotaknjene ostanke hiš. Kljub temu, da je bila najvišja kulturna plast močno uničena, se dá keramika iz nje vidno opredeliti; prav za to plast in izrecno za to obdobje je spiralno grbasto ornamentiranje posod (*Spiralbückelkeramik*) Füzesabony vrste značilno. Tako kulturno razčlenitev plasti pa podkrepljuje tudi ognjiščna hišna keramika v posameznih plasteh.

V naslednjem kratkem poglavju so stratigrafsko nanizana kronološka zapazanja in historični razvoj izkopanin, za njim pa povzetek iz katerega lahko izluščimo bistvo odkritij. Čeprav je bil izkopan razmeroma majhen areal nasebine, daje István Bóna smeje končne zaključke.

Naselitev obeh selišč (južnega in severnega) ob srednjem gradiščnem sistemu se začenja na prehodu zgodnje v srednjo bronzasto dobo. Težko je sklepati, da sta obe vasi svoj cvetoči čas doživljali vzporedno z najzgodnejšo Várdomb periodo. Verjetneje je, da je izven Várdomba nastala »hatvanska« nasebina vznikla takrat, ko so to področje zasedli tuji prišleki, kar naj bi bilo obenem pogojeno tudi z naraščanjem prebivalstva. Potemtakem sta nastali obe selišči v zgodnjem Gyulavarsánd obdobju, ko se je še čutila veljava Hatvan-kulture (4. plast). V tretji in drugi nasebinski plasti lahko zasledujemo domač razvoj Gyulavarsánd kulture, v prvi pa vedno bolj tiške Füzesabony elemente, značilne za konec srednje bronzaste dobe na Madžarskem.

Morda najpomembnejši uspeh teh izkopavanj bi bila razjasnitev odnosa ravninskega seliščnega sistema z nekoliko dvignjenim gradiščem. Iz vsega izhaja to, da je za časa srednjebronzastodobne Gyulavarsánd naselitve gradišče bilo v bistvu grad — bivališče enega iz vaškega ljudstva izhajajočega višjega sloja ljudi. Temu v prid priča tudi drug (blokovni) način gradnje hiš. Kolikor toliko utrjeno gradišče je stalo skozi vso srednjo bronzasto dobo, ne toliko zaradi obrambe

proti možnemu sovražniku, pač le bolj zaradi družbene razlike med gradiščani in vaščani.

France Leben

Ottó Trogmayer, Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápe, *Fontes Archaeologici Hungariae*, Budapest 1975 (ed. Akadémiai Kiadó) — str. 7—164 in 61 slikovnih tabel ter priložen načrt; dodatek **Gyula Farkas, Pál Lipták, Anthropologische Auswertung des bronzezeitlichen Gräberfelds bei Tápe** — str. 229—268 in 27 slikovnih tabel.

Leta 1960 so pri koriščenju glinokopa za opekarno pri mestecu Tápe nedaleč od Szegeda trčili na skeletne in druge najdbe. Sprva zaščitna in zatem sistematična izkopavanja vse do leta 1965 so odkrila enega največjih bronastodobnih grobišč v Karpatski kotlini. Spreminjanje struge in poplave potoka Tápe, ki se izliva v Tiso, so uničile velik del tega grobišča, a obenem tudi domala vse grobne in naselbinske ostaline iz sarmatskega, gepidskega, avarskega in arpadskega časa. V tlorisu verjetno elipsasto gomilno grobišče je hranilo še domala 700 grobov, domnevajo pa, da je v njem bilo pokopanih 1300 do 1500 ljudi, nosilcev tako imenovane kulture gomilnih grobišč (*Hügelgräberkultur*).

Večino teksta je avtor posvetil obširnemu prvemu poglavju — opisu 687 grobov. Pri vsakem grobu posamič podaja osnovne značilnosti pokopa (skeletni ali žarni grob), spolno in starostno opredelitev, položaj in orientacijo, horizontalne in vertikalne mere, še posebno pa lego in opis pridatkov, ki se vežejo na citirane slikovne upodobitve na tablah. Pri značilnih grobovih je avtor dodal slikovno dokumentacijo tudi ob tekstu. Temu grobnemu poglavju je dodal še spisek posamičnih najdb, ki so bile raztresene v vrhnjem humoznem nasutju.

Zatem je avtor povzel glavne značilnosti duhovne in materialne kulture grobišča. Najprej opozori, da je 16 grobov, ki so bili brez pridatkov za datiranje nesigurnih; nadaljnjih deset pa na podlagi pridatkov pripisuje Sarmatom, Gepidom in Avarom.

Bronastodobno grobišče izkazuje štiri načine pokopov. Največ (575) je sklenčencev z različno usmerjenostjo in lego; med njimi izstopa zlasti grob, v katerem je bil skelet popolnoma prekrit s čre-

pinjami velike in manjše posode, med katerimi so ležale kosti neke druge osebe. Grobov z okostji in iztegnjeni legi je bilo 27, ki naj bi tod predstavljali nek tuj način pokopavanja. Dve grobni jami sta odkrili pokop v pitosih, v katerih so bili nesežgani kostni ostanki dojenčkov. Četrty način pokopa je 34 žarnih grobov; kaže se, da so tod sežiganje trupel prevzeli iz sosednje zgodnje bronastodobne Vatyakulture. Obsežnejša grobna jama (grob 421—422) pa dokazuje, da je bil istočasno v navadi pokop sežganih in nesežganih mrličev, kar potrjuje tudi tipološka opredelitev grobnih pridatkov. Na grobišču so trčili tudi na 17 simboličnih grobov, to je grobnih jam v katerih so bili le pridatki brez kakršnihkoli kosti. Še druga zanimivost so ritualne grobne jame; v njih so bile razen številne keramike in kostnih človeških ostankov tudi deloma ožgane živalske kosti.

O. Trogmayer se zatem posveti ženski in moški noši, ki jo karakterizirajo grobne najdbe: zlasti okrasje, predmeti za spenjanje oblačila, pasne spone in analize organskih ostankov; pri tem smatra, da je način oblačenja otrok isti kot pri odraslih. V tem poglavju se avtor še posebej na kratek in razumljiv način loti tipologije kovinskih predmetov in keramike in prav na koncu še kronoloških in historičnih problemov.

Najstarejši predmeti z najdišča so bronce Koszider-tipa, ki se morajo sprejeti kot zapuščina predhodne kulturne periode; ta se tod jasno uvršča v Reinecke BB-1 stopnjo. Večina bronastih najdb — igle s pečatno glavo, srčasti obeski, zapestnice s spiralnimi in pečatnimi konci, žlebljeni prstani in zapestnice — se more brez dvoma opredeliti v BB-2 čas, dasi velik del takih izdelkov živi seveda še naprej v BC stopnji. Tako časovno uvrstitev grobišča Tápe podkrepijo tudi druge kovinske najdbe pa nekatere keramične oblike, ki so čisti predhodniki BD stopnje bronaste dobe na tem jugovzhodnem področju Madžarske. Nekateri ondodni raziskovalci datirajo madžarsko kulturo gomilnih grobišč previsoko, predvsem le na osnovi zakladnih najdb. Prav zgolj bronastih predmetov smemo to naše najdišče vzporejati z avstrijskimi in češkoslovaškimi najdišči. Relativni okvir najdb iz gomilnega grobišča Tápe sodi potemtakem v čas BB-2 in BC Reineckeve razdelitve bronaste dobe.